

THE TEACHINGS OF MATURIDISM IN THE COMMENTARIES OF THE TIMURID ERA

Khamidullo Lutfillaev

Scientific Researcher

Institute of Islamic Studies, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Email: hamidullo@mail.ru

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Written source, Kalam, Mavahib-i Aliyya, Maturidi, Maturidi doctrine, surah, tafsir, Tafsir al-Husayni, ta'wil, Holy Qur'an, manuscript.

Received: 13.06.25

Accepted: 15.06.25

Published: 17.06.25

Abstract: The article highlights the development of the science of kalam and the scholarly legacy of Imam Maturidi during the Timurid era, based on the written sources of that time, particularly Qur'anic commentaries (tafsirs). Using the example of the work Mavahib-i Aliyya, also known in the Islamic world as Tafsir al-Husayni, the tafsir (interpretation) of certain verses is presented and analyzed.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ ТАФСИРЛАРИДА МОТУРИДИЙЛИК ТАЪЛИМОТИ

Ҳамидилло Лутфиллаев

ЎЗР ФА ШИ илмий ходими

E-mail: hamidullo@mail.ru

Тошкент, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Ёзма манба, калом, Мавоҳиби Алийя, Мотуридий, мотуридий таълимоти, сура, тафсир, Тафсири Ҳусайний, таъвилот, Куръони карим, қўлёзма.

Аннотация: Мақолада темурийлар даврида калом илми, имом Мотуридий илмий меросининг ўша давр ёзма манбалари, хусусан тафсирлари орқали ёритиб берилган. Ислом оламида “Тафсири Ҳусайний” номи билан машхур бўлган “Мавоҳиби Алийя” асари мисолида айрим оятлар тафсири баён қилинган.

УЧЕНИЕ МАТУРИДИЗМА В ТАФСИРАХ ЭПОХИ ТЕМУРИДОВ

Ҳамидулло Лутфиллаев

Научный сотрудник

Института исламоведения Академии наук Республики Узбекистан

E-mail: hamidullo@mail.ru

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Письменный источник, калам, «Мавахиб-и Алия», Мотуриди, матуридийское учение, сура, тафсир, «Тафсир Хусайни», та'виль, Священный Коран, рукопись.

Аннотация: В статье рассматривается развитие науки калам и научное наследие имама Мотуриди в эпоху Тимуридов на основе письменных источников того времени, особенно коранических тафсиров. На примере произведения «Мавахиб-и Алия», известного в исламском мире как «Тафсир Хусайни», приводится и анализируется толкование отдельных аятов.

Маълумки, Марказий Осиё тарихдан ўзининг олимлари ва улар томонидан таълиф этилган ёзма манбаларнинг қамрови билан ислом оламида муайян мавқега эга. Минтақадаги маданий-маънавий ҳаётнинг юксалиши, илм-фан турли соҳаларининг ривожланиши у ерда фаолият олиб борган буюк олимлар ва улар томонидан таълиф этилган асарлар билан бевосита боғлиқ. Илм-фанда салмоқли мерос қолдирган олимлардан бири Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Ҳанафий ал-Мотуридий ас-Самарқандийдир (ваф. 333/944). Ёзма манбаларда унинг тафсир, фикх, калом каби соҳаларнинг етук олими бўлгани қайд этилади. Бугунги кунга қадар Абу Мансур Мотуридийнинг илмий фаолиятига оид бир қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилган. Асосан, унинг калом илми соҳасидаги фаолияти нисбатан батафсилроқ ўрганилган[1]. Шунингдек, унинг 2000 йилда ўтказилган юбилейи муносабати билан кироат илмига доир рисолаи ҳам илмий жамотчиликка эълон қилинган[2].

Биз Абу Мансур Мотуридийнинг ёзма мероси ўрта асрларда хусусан темурийлар ҳукмронлиги йилларида қай даражада ўрганилганига аниқлик киритиш мақсадида ўша даврга тегишли муътабар манбаларга мурожаат қилдик. Илм аҳлига сир эмаски, темурийлар салтанатида илм-фаннинг кўпгина соҳалари тараққий этган. Хусусан, Қуръон илмларига доир муайян ишлар амалга оширилган. Жумладан, “Мавоҳиби Алийя” номи тафсир мазкур салтанатда яратилиб, кейинги йилларда ҳам Қуръони карим маъноларини тушунишда асосий манбалардан ҳисобланган. Асар Ҳирот илмий муҳитининг йирик намояндаларидан бири Хусайн Воиз Кошифий (ваф.910/1505) томонидан таълиф этилган. Муаллиф вафотидан кейин “Тафсири Хусайний” номи билан кенг тарқалган.

Хусайн Воиз Кошифий “Мавоҳиби Алийя” тафсирини ёзишда кўпгина манбалардан фойдаланган ва уларнинг фан соҳалари ҳамда ёзилган вақти ҳар хилдир. Қуръони каримга ёзилган тафсир бўлгани сабабли, табиийки, унда фойдаланилган манбалар – биринчи навбатда Қуръон тафсирларидир[3]. Бундан кейин манбаларга ҳадислар ва тасаввуфий

мавзудаги асарлар киради. Тил нуктаи назаридан мазкур манбалар форс ва араб тилларида ёзилган бўлиб, араб тилидаги манбалар X-XII асрларда ёзилган, асарда учрайдиган форс тилидаги манбалар эса, кўпроқ XII-XV асрларга тегишлидир. Муаллиф ўз асарида эслатган ёзма манбалардан турли услубларда фойдаланган, яъни манбаларнинг баъзиларидан “Мавоҳиби Алийя”да кўчирмалар ҳар хил ҳажмда (бир жумла, баъзан бир бет) келтирилган. Демак, бу асарлар муаллиф яшаган даврда мавжуд бўлган.

Асарда келтирилган манбалар бирор қоида ёки тартиб билан берилмаган. Муаллиф бирор манбадан иқтибос келтирар экан, одатда, унинг қайси китобдан олингани ёки муаллифи ким бўлганини қайд этади. Айтиб ўтиш керак-ки, асарда эслатилган манбаларнинг номлари кўпинча, қисқартирилган ҳолда келтирилади, баъзан фақатгина асарнинг номи келтирилиб, асар муаллифи исми кўрсатилмаган. Баъзи ўринларда эса, аксинча, яъни муаллифнинг номи қайд этилиб, унинг қайси асаридан иқтибос олингани ёзилмаган. Табиийки, бу ҳолат ҳозирги тадқиқотчи учун асарнинг манбавий асослари устида фикр юритишда маълум қийинчилик туғдиради.

Асарда шайх Абу Мансур Мотуридий номи ва унинг ёзма мероси ҳам бир неча ўринларда эслатилади. Айрим жойларда муаллиф номи зикр қилинса, баъзан унинг асарига ишора қилинади. Масалан, Ол-Имрон сураси 7-ояти: “У сенга китобни туширган зотдир. Унда муҳкам оятлар ҳам бор ва улар китобнинг аслидир ва муташобих (оят)лар ҳам бор. Қалбларида ҳидоятдан оғиш борлар фитна мақсадида ва уни таъвил қилиш мақсадида ундан муташобех бўлганига эргашади. Унинг таъвилини Аллоҳдан бошқа ҳеч ким билмас”. “Мавоҳиби Алийя” муаллифи оятдаги “муташобехотлар” калимаси тафсирида: “Шайх Абу Мансур Мотуридий роҳимаҳуллоҳ марҳамат қиладики, ақл (ўзига) ҳукм қилинган даражада била олади, муташобехларни нақл билан англаш мумкин эмас”[4] – деб иқтибос келтиради. Бу масала ақоид илми билан боғлиқ бўлгани сабабли муаллиф айнан Мотуридийнинг қавлига ишора қилган бўлиши керак.

Анъом сурасининг 128-ояти: “...(Эй Муҳаммад, эсланг: Аллоҳ) уларнинг барчаларини тўплайдиган кунда: «Эй жинлар жамоаси, инсонлардан жуда кўпини (адаштирдингиз), дер». Шунда у жинларнинг инсонлардан бўлган дўстлари: «Парвардигоро, бизлар бир-биримиздан фойдаландик ва Ўзинг биз учун белгилаб қўйган ажалимизга етиб келдик», деганларида, Аллоҳ айтур: «Жойингиз дўзахдир! Унда абадий қолурсиз, магар Аллоҳнинг хоҳиши билангина (чиқишингиз мумкин)». Албатта, Парвардигорингиз ҳикмат ва билим соҳибидир”. Оятдаги “бизлар бир-биримиздан фойдаландик” иборасидан кейин қуйидаги иқтибос келтирилади: “Имом Абу Мансур Мотуридий роҳимаҳуллоҳ марҳамат қиладики, улар (бир-бирига) гуноҳ қилишда ёрдам

берганлар”[5]. Бу ўринда ҳам Имом Мотуридийдан нақл қилган ҳолда, оятдаги “бизлар бир-биримиздан фойдаландик” лафзи бевосита жинлар мулоқот қилиб турли гуноҳ ишларни қилувчи кишилар экани, улар қиёмат кунда дўзах аҳлидан бўлиши ҳолатини баён қилган.

Худ сурасининг 12-ояти: “(Эй Муҳаммад), эҳтимол, сиз (мушриклар): «Унга осмондан хазина – бойлик туширилса ёки у билан бирга (унинг пайғамбар эканлигини тасдиқлайдиган) бирон фаришта келса бўлмасмиди?» деганлари сабабли ўзингизга ваҳий қилинаётган оятларнинг айримларини (уларга етказишни) тарк қиларсиз ва шу сабабли, дилингиз сиқилар? (Йўқ, сиз ўзингизга нозил қилинган оятларни тўла-тўқис ҳолида кишиларга етказаверинг, чунки) фақатгина сиз (кофирларни дўзах азобидан) огоҳлантиргувчисиз, холос, Аллоҳ, ҳамма нарсанинг устида вакил – бошқариб тургувчидир”.

Мазкур оятдаги “тарк қиларсиз” лафздан кейин Имом Мотуридий роҳимаҳуллоҳ айтадики: “Истифҳом инкор маъносидадир. Яъни ширк келтирма”[6].

Ҳижр сурасининг 22-ояти: “Биз шамолларни (булутларга) ҳомиладор бўлган ҳолларида юбордик, осмондан сув (ёмғир) ёғдириб, сизларни у билан суғордик. Сизлар уни тўплаб олгувчи эмассиз (балки Биз дарё ва қўллар яратиб, у сувни сизлар учун тўплаб берурмиз)”.

“Тафсири Ҳусайний” муаллифи оятдаги “...Сизлар уни тўплаб олгувчи эмассиз” иборасидан кейин қуйидаги иқтибосни келтиради: “Имом Мотуридий роҳимаҳуллоҳ “Таъвилот”да марҳамат қилади: “Худои таолонинг хазинаси сизнинг қўлингизда эмас. У (Аллоҳ) ҳамма нарсанинг эгасидир”.[7] Иқтибосдан кўриниб турибдики, мазкур лафз эътиқод билан боғлиқдир. Шу сабабли бу ўринда кучли қавл сифатида “Таъвилот”га мурожаат қилинган.

Ҳижр сурасининг 72-ояти: (Эй Муҳаммад), ҳаётингизга қасамки, улар ўз мастликларида тентираб юрган ҳолларида, (тўсатдан) тонг пайтида уларни даҳшатли қичқирик тутди”. “Тафсири Ҳусайний”да оятдаги қасам ҳақида “Мотуридий Таъвилоти”да келтирадики, худои таоло хоҳласа, ўзи яратган махлуқларини қасам билан эслайди” – дея иқтибос келтиради[8].

Наҳл сурасининг 84-ояти “Ҳар бир умматдан Биз бир гувоҳни (ўша умматнинг пайғамбарини) кетириб қўядиган кунни эсланг! Сўнгра кофир бўлганларга (узр айтиш учун) изн берилмас ҳамда улардан (Аллоҳни) рози қилиш ҳам талаб қилинмас” тафсирида: “Имом Мотуридий роҳимаҳуллоҳ “Таъвилот”да келтирадики, уларга узр сўрашга имкон берилмайди. Агар улар узр сўрашни хоҳласалар бу бефойдадир”, – деб

иктибос келтирилади[9]. Бу ўринда кофирларнинг қиёмат кундаги қисмати ҳақида Имом Мотуридий таъвили энг ишончли далил сифатида тафсирда баён қилинган.

Наҳл сурасининг 122-ояти: “Унга бу дунёда эзгулик ато этдик. Албатта, у охиратда ҳам солиҳлардандир”. “Тафсири Хусайний”да қайд этилишича, мазкур оятдаги “Унга”, “у” олмошлари Иброҳим алайҳиссаломга нисбатан айтилган. Иброҳим алайҳиссаломнинг сифатлари ҳақида эса, Имом Мотуридийдан нақл қилинган. Кошифий келтиради: “Имом Мотуридий роҳимахуллоҳ марҳамат қиладики, У (Иброҳим а.с.) дунёда охират яхшиликларидан камроқ нарсани хоҳлади[10]. Демак, тафсир муаллифи бу ўринда Имом Мотуридийнинг қавлини ўз даври учун энг машҳур далил ҳисоблаган.

Умуман олганда, “Мавоҳиби Алиёя”да фойдаланилган манбалар – биринчи навбатда Куръон тафсирлари дейиш мумкин. Оятлар таъвилини тушунтиришда эса, муаллиф айнан Имом Мотуридий ва унинг асарларига мурожаат қилади. Бундан кўринадики, Имом Мотуридий ёзма мероси темурийлар даврида ҳам олимлар эътиборида бўлган. Унинг “Таъвилот” асари муътабар манбалар қаторида турган. Калом илми ва таъвил билан боғлиқ масалаларда ўша давр олимлари Имом Мотуридий меросидан унумли фойдаланганлар.

Темурийлар даврида мотуридий таълимоти сунний исломдаги илм ва маданиятнинг муҳим қисми бўлиб, унинг тарғиботи ва ривож ижтимоий ҳаётга катта ҳам ижобий таъсир кўрсатган. Мотуридийлик исломнинг маърифий ёндашувини кенгайтириб, ўзига хос ақидавий тушунчаларни, мантикий ва илмий тафсирни тарқатишга хизмат қилган. Бу таълимот, ўз навбатида, мусулмон жамиятларининг маънавий, ахлокий ва диний ҳаётида муҳим ўрин тутиб келган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

[1] Зиёдов Ш. Ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси. Т., 2000; Уватов У. Имом ал-Мотуридий ва унинг таълимоти. – Т., 2000; Улрих Рудолф. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти (қискартирилган нашр). Тошкент, 2002.

[2] О.Бўриев. Абу Мансур Мотуридийнинг тажвидга оид форсий асари / «Имом ал-Мотуридий ва унинг ислом фалсафасида тутган ўрни» мавзуидаги Халқаро конференция материаллари (ўзбек, инглиз ва рус тилларда). – Самарқанд, ноябрь, 2000 йил. – Т.: «Фан», 2000; О.Бўриев, Ҳ.Кароматов. Буюк аллома меросидан ноёб топилма. Ж. «Мозийдан садо» 4(8). 2000. – Б. 32-35; Караматов Ҳ. Абу Мансур ал-Мотуридийнинг тажвидга оид рисоласининг қўлёзма нусхалари / Тарихий манбашунослик муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. 2003 й. 25 апрель – Т.: “Университет”, 2003. 54-57 б.

[3] Асарнинг тафсирга оид манбалари: Қози Байзовийнинг “Анвор ат-танзил ва асрор ат-таъвил”, Қуртубийнинг “Жомеъ ул-аҳком ал-Қуръон” (“Тафсири Қуртубий”), имом Замахшарийнинг “Тафсири Кашшоф”, Абулбаракот Насафийнинг “Тафсири Насафий”, Фахруддин Розийнинг “Мафотиҳ ал-ғайб” каби асарларидир.

[4] ЎзР ФАШИ қўлёзмаси №2181. 52б варақ.

[5] ЎзР ФАШИ қўлёзмаси №2181. 154б варақ.

[6] ЎзР ФАШИ қўлёзмаси №2181. 239а варақ.

[7] ЎзР ФАШИ қўлёзмаси №2181. 283а варақ.

[8] ЎзР ФАШИ қўлёзмаси №2181. 286а варақ.

[9] ЎзР ФАШИ қўлёзмаси №2181. 298а варақ.

[10] ЎзР ФАШИ қўлёзмаси №2181. 303б варақ.